

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 № 1528)

**Ефективна
ЕКОНОМІКА**

Дніпропетровський державний
аграрно-економічний університет

№ 6, 2014 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 940 (477.5) «18–19» : 061.4.003.2

*Л. М. Крот,
к. е. н., доцент, доцент кафедри фінансів і кредиту,
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук*

ФІНАНСУВАННЯ ВИСТАВКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)

*L. Krot,
Ph.D., associate professor, assistant professor of finance and credit,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskiy National University*

FINANCING OF EXHIBITING ACTIVITY BY ZEMSTVOS OF LEFT-BANK UKRAINE (THE SECOND HALF OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES)

В статті проаналізовано діяльність земських установ Лівобережної України щодо організації сільських виставок. Особлива увага приділена фінансуванню названих заходів повітовими і губернськими земствами.

The article consists of analysis the activities of zemsky establishments of the left-bank Ukraine in relation to organization of rural exhibitions. Particular attention is paid to the financing of these measures of povit and gubernia zemstvas.

Ключові слова: земство, повіт, губернія, виставка, експонат, фінансування.

Key words: zemstvo, povit, gubernia, exhibition, exhibit, financing.

Постановка проблеми. Нині в Україні виставкам приділяється значна увага, оскільки вони є одним з ефективних інструментів вирішення питань аграрної політики органами державного і місцевого управління. Участь у виставкових заходах дає можливість сільськогосподарським підприємствам заявити про себе, підняти власний імідж, визначити свою нішу на ринку. Крім того, виставки надають інформацію споживачам про появу на ринку нових видів товарів і послуг, прогресивних технологій. В той же час сільськогосподарські виставки за участю іноземних фірм відіграють значну роль у розширенні зовнішньоекономічних зв'язків України та підвищенні експортного потенціалу галузі АПК. Експозиційна діяльність на міжнародному рівні може стати також дієвою формою залучення іноземних інвестицій до національної економіки, що яскраво продемонструвала історія становлення й розвитку вітчизняної виставкової справи у період першої хвилі ринкових перетворень в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Помітну роль в цьому процесі відігравали органи місцевого самоврядування – земства.

В 2014 році минає 150 років від початку земської реформи. Діяльність земств мала значний вплив на економічне життя губерній і повітів Російської імперії. Земства займалися створенням кооперативів різного типу, сільськогосподарських складів, надавали селянам дешеві кредити, проводили активну просвітницьку роботу серед землеробів шляхом організації виставок, бесід та читань. Завдяки їхнім зусиллям відбувалися суттєві зрушення в аграрному секторі економіки. Сьогодні Україна переживає історичні події, тому, на нашу думку, досвід діяльності дореволюційних органів місцевого самоврядування може бути використаний в нинішній час. Земства, як перші виборні органи, відігравали значну роль в сільському господарстві, особливо помітним був їхній вплив на економічні процеси, що відбувалися в Лівобережній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню діяльності земських установ багато уваги приділяли ще дореволюційні дослідники, серед яких можна виділити С. Мазлаха [1], Л. Падалку [2], Б. Веселовського [3] та ін. Після розпаду СРСР діяльність земств досліджують як в Росії, так і в Україні. Серед публікацій, що заслуговують на нашу увагу, необхідно виділити насамперед праці В. Абрамова [4], О. Краснікової [5] та ін. Однак, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених діяльності органів місцевого самоврядування, виставкова діяльність земських установ залишається недостатньо вивченою.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз ролі повітових і губернських земств Лівобережної України в організації та фінансуванні сільськогосподарських виставок. Методологічною основою дослідження є системний підхід, аналіз літературних джерел (щорічних звітів земських управ, статистичних довідників та періодичних видань), використання логічного та порівняльного аналізу, узагальнення отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. Земства від самого початку своєї діяльності приділяли увагу проблемам розвитку сільського господарства в губерніях та повітах. До їхньої опіки належала і просвітницька робота серед селян. До числа заходів, які сприяли пропаганді агрономічних знань та модернізації сільського господарства, можна віднести виставки. Вони поділялись на загальногубернські, на яких могли бути представлені експонати та продукти технічного виробництва з інших регіонів, та місцеві, ярмаркові. На початку XX ст. набули поширення сільські виставки, які організовувались повітовими земствами разом із сільськогосподарськими товариствами, і мали на меті безпосередній вплив на селян. Нерідко вони супроводжувались читаннями і бесідами, демонстрацією машин та інших знарядь праці.

Ініціатива проведення виставок на Полтавщині належала Полтавському сільськогосподарському товариству. У 1878 р. воно звернулось до губернських земських зборів з проханням надати субсидію в розмірі від однієї до двох тисяч крб. на влаштування сільськогосподарської виставки в Полтаві у липні 1879 р. під час проведення Львівського ярмарку, а також надати йому в розпорядження на період проведення виставки залу та двір земського будинку.

Спочатку земські збори не підтримали пропозицію Полтавського сільськогосподарського товариства. Їм не подобалось, що виставка влаштовується в Полтаві, але згодом дійшли до компромісу – було вирішено, що наступні виставки пройдуть в інших містах губернії. Згідно постанови губернського земства, воно з 1880 р. зобов'язалося внести 500 крб. на організацію виставки. У свою чергу Полтавське повітове земство з 1881 р. виділяло щорічно по 300 крб., Міністерство державного майна з 1879 р. давало субсидію у розмірі 200 крб. на ярмаркову і по 400 крб. на губернську виставки [6, с. 17].

З 1879 р. по 1887 р. заходами названого товариства при підтримці земства було проведено 22 виставки. Загальногубернських було – 6: одна в Кременчуці, дві в Ромнах та три в Полтаві. Ярмаркових (щорічно 1-2 або 3 виставки проводились в різних містах, містечках, селах) було всього 16.

Про виставку, яка проходила в Полтаві в 1883 р., доволі докладно розповідала місцева газета «Земский обзор»: «17 липня в присутності 200 осіб публіки єпископом Веніаміном було проведено молебень, після якого полтавський губернатор оголосив виставку відкритою». Мета таких виставок, як проголошує перший пункт програми, «познайомити із сучасним станом сільського господарства, скотарства та кустарною промисловістю губернії» [7].

Виставка складалась з 4-х великих відділів: тваринництво (6 груп), сільськогосподарського та кустарного виробництва (3 групи), рільництва та лісництва (6 груп), механічного і будівельного відділу (3 групи).

Всього було представлено на виставці:

а) тваринництво:				
1 група	рогата худоба	від 10 експонентів	42 зразки	
2	коні	25	78	
3	вівці	6	55	
4	свині	2	4	
5	птаця	1	35	
6	бджоли	5	61	
б) рільництво та лісництво:				
1 група	хлібні рослини	від 11 експонентів	77 зразків	
2 група	кормові рослини	8	23	
3 група	торгові рослини	3	11	
4 група	городні рослини	3	28	
5 група	садові рослини	6	212	
6 група	лісництво	5	62	
в) сільськогосподарське і кустарне виробництво:				
1 група	продукти землеробства	від 12 експ.	103 зраз.	
2 група	продукти скотарства	6	21	
3 група	кустарні промисли	21	412	
г) механічний та будівельний відділ:				
1 група	знаряддя для обробки	від 10 експ.	84 зразк. ґрунту	
2 група	машини для збирання хліба	9	103	
3 група	будівельні матеріали	3	55	
Всього		147	1467 [7].	

Виставка тривала 9 днів. За приблизними підрахунками її відвідали 2,5 тис. осіб. У перший день (вхідна плата 1 крб.) на виставці було 219 осіб; на другий (плата за вхід складала 50 коп.) – 184 осіб, на третій (плата 50 коп.) – 272; четвертий (плата 25 коп.) – 356 осіб; на п'ятий (плата 25 коп.) – 219 осіб; на шостий (плата 25 коп.) – 275 осіб; на сьомий (плата 10 коп.) – 367 осіб та на восьмий (плата 10 коп.) – 479 осіб. В останній день вхід був вільний і кількість відвідувачів не підраховувалась [7].

На думку кореспондента часопису «Земський обзор», головний інтерес екскурсантів був зосереджений на відділах тваринництва і землеробських знарядь та машин. Він, зокрема, зазначав: «Обидва ці відділи виставки, поза всяким сумнівом, представили дуже багато цікавого матеріалу і не пройдуть безслідно для прогресу місцевої сільськогосподарської практики» [8]. Серед недоліків виставки автор названої публікації вказує на низьку участь у ній господарів з Полтавщини. Із загальної кількості експонентів (115 осіб), що заповнили виставку своїми товарами, на їх долю припадала скромна цифра – всього 40 осіб [7].

Інша вада цього заходу – це практично повна відсутність виробів із господарств селян. Останнє пояснюється по-перше тим, що доставка виробів на виставку була пов'язана з суттєвими витратами, а повітові земські управи не знайшли коштів на це. По-друге, селянам було дуже важко конкурувати на губернській виставці з великими землевласниками.

Традиція влаштовувати губернські та ярмаркові виставки продовжувались і в наступні десятиліття. Протягом 1878 – 1900 рр. Полтавським земством на це було асигновано 17800 крб. [8, с. 23]. Виділяли кошти на виставкові потреби і повітові земства. Так, на виставку, що відбувалась у Кременчуці в 1896 р., місцеве земство виділило 500 крб. Воно також постановило прийняти активну участь у ній. Ця участь передбачала 1) представлення картограм, таблиць і планів, що вказували на успіхи народної освіти та медицини в повіті, земського страхування, сільськогосподарської діяльності... 2) розповсюдження програми виставки серед місцевих жителів, залученням до участі в ній місцевих кустарів; 3) призначення нагород для експонентів.

Відгуки про проведені сільськогосподарські виставки вміщував на своїх сторінках журнал «Хуторянин». Він критично поставився до виставки у Прилуках (1897 р.) вказавши, що відділ рільництва був представлений на ній досить слабо, а від селян тут було лише два експонати [9]. Що стосується Ніжинської сільськогосподарської виставки, яка відбулась того ж року, то кореспондент «Хуторянина» констатував, «що вона організована значно краще, ніж Прилуцька та більш багата на експонати. Проте й тут було явно недостатньо експонатів із селянських господарств» [9]. Таким чином, можна зробити висновок, що участь селян як у губернських так і ярмаркових виставках була обмеженою, та й її благами могли скористатися в основному багаті землевласники. Збори Чернігівського губернського земства в 1882 р. постановили надати 1 тис. крб. комітету виставки; 1200 крб. виділило Міністерство держмайна; 1 тис. крб. надало Міністерство фінансів. Виставка складалась з чотирьох відділів:

- 1) сільськогосподарський;
- 2) фабричної і заводської промисловості та ремісничого виробництва;
- 3) кінярства;
- 4) лісовий відділ.

В сільськогосподарському відділі було представлено 200 експонатів, у тому числі від селян і козаків – 80. У відділенні знарядь – 10 експонатів (однолемішні і дволемішні плуги пана Шаранова). У відділі скотарства – 17 експонатів. Загальна кількість – 656 експонатів, у тому числі від селян і козаків – 290. На виставці побувало 7500 відвідувачів [10, с. 420–421].

В 1891 р. у Харкові відбувся перший з'їзд сільських господарів, де розглядалося питання виставок. Визначи їхнє просвітницьке значення, зібрання наголосило на необхідності організації подібних заходів. Виконуючи рішення зборів, Харківське сільськогосподарське товариство постановило:

- 1) Організувати виставку насіння в 1894 р., включивши в її програму лісництво, садівництво, городництво.
- 2) Надрукувати детальний звіт про виставку.
- 3) Зібрати і опрацювати зразки селянських хлібів.
- 4) Ознайомити відвідувачів шляхом читання лекцій з обробкою та сортуванням насіння.

На організацію такої виставки Харківські земські губернські збори асигнували 1000 крб. [10, с. 448].

На початку XX ст., коли земства активізували свою увагу на економічні потреби, зростала кількість виставок, причому з великих міст вони все частіше пересуваються на села та містечка. Це давало селянам можливість активніше приймати участь у їх роботі, отримувати заохочувальні нагороди за свої експонати, а також ознайомлюватись з новітніми досягненнями в галузі землеробства. У 1907 р. в Чернігівській губ. відбулися виставки у Остерському, Козелецькому, Ніжинському, Стародубському, Кролевецькому повітах. Найбільше їх було проведено у Ніжинському повіті – 6. Фінансувалися виставки губернським та повітовими земствами, а також місцевим сільськогосподарським товариством. Проходили вони в селах Лосинівка, Галиця, Веркєївка, Дроздівка, Носівка, Володькова-Дівиця. На виставках 1907 р. була представлена велика рогата худоба (табл. 1).

Таблиця 1. Сільські виставки в Чернігівській губернії в 1907 році [11, 119]

Місяць	Назва пункту	Биків	Корів	Телят	Телиць	Всього
Серпень	Лосинівка	7	37	18	11	73
	Галиця	4	43	9	6	61
	Веркєївка	4	21	5	8	38
	Дроздівка	3	39	12	9	83
Вересень	Носівка	2	10	5	3	20
	Володькова Дівиця	3	52	11	14	80

Згідно табл. 1 кількість худоби, приведеної в село Носівка, була незначною. Це пояснюється тим, що виставка тут проходила перший раз і місцеве населення з недовірою поставилось до цього земського заходу. До усіх інших сіл була приведена достатня кількість худоби. «Особливо вдалими були виставки в Галиці та

Володьків-Дівичі, як по кількості приведених експонатів, так і по якості» – відзначив губернський агроном. Він із захопленням констатував: «Прекрасні екземпляри тварин наочно свідчать, що між селянами є великі любителі скотарства, які прекрасно можуть вирощувати молодняк. Очевидно, що населення в багатьох місцях почало вже свідомо ставитися до скотарства, що виражається у кращому догляді за худобою, її кормлінням, а також в намаганні придбати кращих виробників [12, с. 120]».

Збори Ніжинського повітового земства на майбутнє вирішили проводити виставки у тих же місцях і в той же час.

В Козелецькому повіті того ж 1907 р. була проведена виставка коней. Її влаштували на кошти повітового земства, яке виділило 200 крб. Від державного конезаводства надійшло 100 крб., бюджет виставки становив 300 крб. Нагороди отримали 30 з 47 учасників. Перша премія дорівнювала 30 крб., друга – 20 крб., решта по 5 крб. [12, с. 118].

Найбільша виставка у Чернігівській губ. в 1907 р. була влаштована в Кролевіці. Гроші на її проведення виділили повітове земство – 350 крб., стільки ж губернське. Від Департаменту землеробства надійшло 200 крб. і 500 крб. – від кустарного відділу Міністерства землеробства. Крім того, в розпорядженні управи були нагороди – медалі, похвальні листи та 200 крб. на грошові премії [12, с. 121].

На виставці були представлені такі відділи: землеробства, сільськогосподарських машин, садівництва, городництва, лісництва, бджільництва, шовківництва, фабричні вироби (до складу якого ввійшли вироби учнів спеціальних майстерень). Всього експонатів на виставці налічувалось 186 (не рахуючи шкіл), з них з Кролевецького повіту 176 (174 селянських і 2 поміщицьких) [12, с. 121].

Найбільшою популярністю серед відвідувачів користувався вдосконалений ткацький верстат «Літак», демонстрація вогневої сушарки для плодів та овочів під назвою «Редут». Взагалі, як відмічав автор звіту, «з боку керівництва виставкою були прикладені всі старання, щоб дати публіці, основну масу з якої становили селяни, якомога більше відомостей з того чи іншого питання. І судячи з інтересу, який проявляли до таких бесід селяни, слід гадати, що праця їх (організаторів – Л.К.) не пройшла безслідно» [12, с. 123].

У повітах Харківської губ. протягом 1911 р. було влаштовано 26 виставок з різних галузей сільського господарства (табл. 2).

З табл. 2 видно, що найбільше виставок по губернії відбулось з тваринництва (17), а найменше – з рільництва та городництва (1).

У наступні роки кількість сільських виставок у губернії суттєво зростає. Повітові земства активніше бралися до цієї справи. У фондах Харківського обласного державного архіву вдалося знайти прекрасно оформлену афішу, яка закликала селян взяти участь у виставці. Наводимо її зміст.

Таблиця 2. Сільські виставки в повітах Харківської губ. у 1911 р. [13, с.44]

Повіти	Тваринництво	Тваринництво і рільництво	Тваринництво і куст.пром.	С/г промисл	Рільництво та городництво	Всього
Сумський	2					2
Лебединський	2	2				4
Ахтирський	2		1			3
Богодучівський	5					5
Валківський	1				1	2
Харківський	1		1			2
Вовчанський	2					2
Зміївський				1		1
Ізюмський				1		1
Купянський	2			1		3
Старобельський				1		1
По губернії	17	2	2	4	1	26

«Зміївська повітова земська управа повідомляє, що 7-8 вересня 1914 року в слободі Лігівка Зміївським повітовим земством влаштовується сільськогосподарська виставка.

Виставка поділяється на такі відділи:

I – Тваринництво.

II – Бджільництво.

III – Машини і знаряддя, які використовуються в сільському господарстві.

IV – Відділ кустарної промисловості.

За кращих тварин та інші виставлені предмети будуть видані за оцінкою виставочного комітету нагороди: грошові і почесні, срібні і бронзові медалі та похвальні листи, причому грошова нагорода буде видаватися виключно селянам» [14, арк. 28]. Підкреслюючи важливість таких заходів, місцевий повітовий агроном у своєму звіті наголошував на тому, «що виставки служать для наочного ознайомлення населення з успіхами в галузі сільського господарства, досягнутими передовими господарями за сприяння земств».

Разом з тим, волосне місцеве сільськогосподарське товариство влаштовувало виставки з 1913 р. Метою одноденних виставок було залучення сільського населення до участі зі своїми експонатами та особисте їхнє відвідування цих важливих заходів. Організатори виставок підкреслювали, що участь не віднімає в населення багато часу і обходиться дешево. Часто такі виставки охоплюють район 2-3 волості, іноді радіус розширювався до 6. У 1913 р. повітове земство провело 5 сільських виставок, на які було витрачено 1780 крб. [14, арк. 18].

Значну допомогу в проведенні виставок земству надавали дрібні сільськогосподарські товариства. Так, у Чернігівській губ. в 1913 р. їхніми спільними зусиллями було проведено 8 виставок. На виставці в Чемері було представлено виключно рогату худобу, решта 7 мали статус загальних, тобто представляли різні галузі господарювання. Тривали вони від одного до трьох днів. За галузями сільського господарства і промислів експонати були розподілені на окремих виставках таким чином (табл. 3).

Таблиця 3.
Сільські виставки в Чернігівській губернії в 1913 році [15, с.49]

Назва галузей господарства або промислів	Кількість експонатів на виставці								Всього	% до всього числа експонатів
	Синявка	Верківка	Вол.Дівича	Монастирище	Вересог	Почен	Чемер	Ічня		
Рільництво	6	97	14	6	62	230	-	59	474	30
Садівництво	5	20	1	4	2	17		3	52	10
Городництво	-	55	4	6	-	-		28	93	
Спеціальні культури	1	-	-	18	-	1	-	-	20	
Рогата худоба	18	37	4	11	12	29	37	48	196	25
Коні	8	21	65	15	24	32	-	28	193	
Свині	12	1	1	1	1	8	-	-	24	
Вівці	18	-	-	1	-	4	-	-	23	8
Птахівництво	-	-	2	1	5	43	-	6	57	
Шовківництво	-	-	1	-	1	-	-	-	2	
Бджільництво	-	-	3	-	-	14	-	1	18	
Сільськогосподарські машини і знаряддя	7	-	-	-	-	-	-	-	7	
Кустарні вироби			13		41	190		17	261	24

Продукти ремісничої праці								3	3	
Жіноче рукоділля						65		48	113	
Молочна справа						3			3	
Кооперація						47			47	3
Всього	75	231	108	63	150	682	37	241	1587	100

З наведеної табл. 3 можна зробити висновок, що Поченська виставка переважала всі інші своїми розмірами та кількістю представлених експонатів. За нею слідували Ічнянська та Верквієвська.

Якщо згрупувати вироби за напрямками, то при підрахунках виходить, що експонати з рослинництва складають – 40%; тваринництва – 33%; неземлеробських промислів – 24%; показового і наукового значення – 3%.

Слід згадати і про кількість нагороджених і суму, видану у вигляді премій, та «цінних» нагород. Наводимо виявлені дані (табл. 4).

На основі даних табл. 4 можна зробити висновок про те, що на сільських виставках нагороди отримали 25-40% від усієї кількості учасників, причому чим менше кількість учасників була на виставці, тим більшим був відсоток нагороджених. Заохочення селянам давались в основному у вигляді грошових премій або сільськогосподарських знарядь.

Таблиця 4.
Кошти, виділені на нагороди для учасників сільських виставок Чернігівської губернії у 1913 р. [15, с.49]

Назва пункту	Кількість нагороджених експонатів		% експонатів, що отримали нагороди	Сума грошей, виданих на нагороди		% витрат на виставку від усіх витрат
	Почесні нагороди	грошові та предметні нагороди		Грошові нагороди	Предметні нагороди	
Верквієвка	{6	1}	26	110	100	67
Вол.Дівиця	?	?	?	142,9	90	62
Монастирище		19	30			
Вересог	16	36	35	204	120	86
Почен	{1	57}	23	126	205	26
Чемер	2	13	41	75	-	100
Ічня	61	20	34	131,4	12,09	16

Останнє було визнано більш раціональним. Крім цього варто зазначити, що кількість селян, які відвідали виставку в Ічні, склала 4417 осіб, в Синявці – 1000, у Верквієвці – 613 осіб, по інших населених пунктах, на жаль, дані відсутні [16, с. 53].

Що стосується бюджету 8 виставок, то в загальному підсумку він складався таким чином (табл. 5):

Таблиця 5.
Бюджет сільських виставок Чернігівської губернії за 1913 р. [15, с.53]

Приход		крб. коп.
Плата за місце (тільки в Почені)		68,40
Вхідна плата (Почен, Ічня, Верквієвка)		235,55
Субсидії і пожертви		2468,49
На видачу грошових нагород і власні асигнування		190,27
Всього		2962,62
Витрати		крб. коп.
Видача нагород грошима		893,40
Видача нагород предметами		527,29
Влаштування та обладнання виставки		1392,16
Інші витрати		710,90
Всього		3523,75

З табл. 5 визначимо, що для покриття всіх витрат не вистачало суми 561 крб. 13 коп., її сподівались покрити за рахунок продажу будівельних матеріалів після завершення виставки в Ічні, а також за рахунок субсидій від Департаменту землеробства, що запізнавались.

У Полтавській губернії більшість сільських виставок також організовувались спільними зусиллями земств та сільськогосподарських товариств. Так, у 1913 р. їх було влаштовано 35, з яких 29 загальних і 6 спеціальних [17, с.206]. У Полтавському повіті протягом того ж року їх пройшло 3: в селі Василівка (14-15 вересня, загальна з відділеннями рільництва, тваринництва, вівчарства); у м. Мачухи (23 вересня, виставка приплоду рогатої худоби), та у м. Решетилівка (приплоду каракульових овець). Всі три виставки були влаштовані місцевими сільськогосподарськими товариствами. На їх проведення вони отримали від повітового земства 200 крб. [17, с.163].

З метою популяризації нових порід худоби у селянських господарствах земства регулярно влаштовували виставки тварин. У Ніжинському відділі Чернігівського обласного архіву знаходиться цікавий документ про виставку в м. Ніжині «робочих» селянських коней і річних жеребців тієї ж породи. Цей захід відбувся 4-5 червня 1894 р. Проводили його місцеве земство та відділ Державного конярства [18, арк. 2].

Регулярного характеру виставки тварин набули на початку ХХ ст. Особливою активністю в цьому напрямі відзначались земські установи Харківської губ. В 1901 р. Харківське губернське земство виділило 1000 крб. Державному конезаводству на преміювання кращих верхових і «робочих» коней, що були відзначені на виставці Харкова.

Зусиллями місцевих земств та Державним конезаводством у Харкові була проведена в 1903 р. Всеросійська виставка тварин [19, с. 421]. 20 вересня 1902 р. у містечку Лебедин за підтримки місцевого та губернського земств відбулася виставка коней. На преміювання кращих експонатів земськими установами було виділено 200 крб. При цьому нагороди отримали лише тварини, вирошені селянами [19, с. 422]. В 1909 р. спеціальні виставки з конярства були влаштовані зусиллями Валківського, Куп'янського і Лебединського повітових земств. Перше організувало виставку в повітовому центрі, на якій було представлено 179 голів коней. Грошових премій було видано на суму 978 крб.; 6 експонатів відзначено срібними медалями, 12 – бронзовими, 16 – похвальними листами [19, с. 472]. Для проведення названої виставки повітовим земством було виділено 300 крб., губернським – 450 крб., Головним Управлінням Землеробства та Землеустрою – 100 крб., Управлінням Державного конезаводства – 400 крб. [19, с. 473]. На виставку коней, яку організувало Куп'янське земство того ж року було приведено 67 експонатів, з них 34 відзначені грошовими нагородами. Премії, що отримали власники коней, склали загальну суму 310 крб. Почесних нагород було видано 6 [19, с. 473].

Лебединське повітове земство організувало дві виставки – в селі Терни та в повітовому центрі. Для огляду на обидві виставки було представлено 200 експонатів. З них 99 було премійовано на суму 975 крб. [19, с. 473].

Слід відзначити активність Харківського губернського земства, яке регулярно надавало субсидії повітовим земствам у розмірі 300 крб. на організацію виставок тварин [19, с. 476].

Спеціалізовані виставки великої рогатої худоби в 1909 р. були організовані в Охтирському, Богодухівському, Валківському і Лебединському повітах, причому в Богодухівському повіті їх відбулося того року 3. Виставка, яку організувало Лебединське земство, нараховувала 122 експонати, з яких премією було відзначено 31, на загальну суму 410 крб. [19, с. 476].

У Чернігівській губернії в 1909 р. була організована виставка коней в Глухові, на якій представили 22 експонати, нагород було видано на суму 110 крб. [19, с. 514]. Також аналогічні виставки відбулися в Кобижці, Ніжині. На ніжинську виставку коней було виділено 225 крб., а на кобижинську виставку великої рогатої худоби – 300 крб. [18, Арк. 112].

Не менш активним у цьому напрямі діяльності було Золотоніське повітове земство Полтавської губернії, яке регулярно влаштовувало виставки реєстрації приплоду великої рогатої худоби. В 1909 р. на такій виставці було надано премій на суму 589 крб., а на 1910 р. асигновано 600 крб., з них 300 крб. виділило Головне Управління Землеустрою і Землеробства [19, с. 53]. Кобеляцьке земство для видачі нагород на виставці годованих жеребців виділяло по 300 крб. щорічно і на відділ великої рогатої худоби та загальні сільськогосподарські виставки 100 крб. Переяславське земство організувало виставку коней та великої рогатої худоби, на якій було представлено 14 і 40 експонатів обох видів [19, с. 54].

Таким чином, на початку ХХ ст. значної популярності набувають сільські виставки, які, на відміну від губернських, не переслідували комерційної мети, а прагнули заохочувати селян до більш прогресивних методів ведення господарства.

Про значення подібних виставок для селян писав часопис «Хлібороб»: «Для чого земство влаштовує виставки? Звичайно не для власного задоволення, для користі населення. І ця користь спочатку непомітна, поступово розширюється і виставка стає необхідною для селянина як і ярмарок. Виставка є суспільним визнанням селянської праці і особливо тих поліпшень, які окремий господар-хлібороб запроваджує в своє господарство. Тут він, невідомий нікому, отримує оцінку і нагороду за вмילו вирощену тварину і посів конюшини, і хороше жито» [20].

Висновки. Аналіз особливостей виставкової справи засвідчує, що успішність проведення виставок великою мірою залежала від координації зусиль підприємницьких і громадських структур, з одного боку, та державних органів – з іншого, а також залучення до участі у виставках громадсько-наукових організацій некомерційного характеру. Земства спочатку займалися організацією і фінансуванням загальногубернських і повітових виставок. Однак їхній вплив на селянство був обмежений і не давав потрібного ефекту. Більш успішними були сільські виставки за участю самих селян, що набули популярності на початку ХХ століття і мали значний пропагандистський ефект. Кошти на організацію виставок були представлені в бюджетах більшості повітових земств нашого регіону, і вони зростали з кожним роком. Досвід діяльності земств Лівобережної України потребує подальших досліджень та заслугоує на подальше вивчення.

Література.

1. Мазлах С. Сметы Полтавского губернского земства на экономические и сельскохозяйственные мероприятия // Полтавские агрономические известия. – 1916. – №2-С.21-30.
2. Падалка Л. Главные экономические мероприятия Полтавского земства в 1898-1899 гг. в связи с экономической деятельностью за всё время существования / Л. Падалка // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства . Год 5-й. – Полтава, 1901. – С. 11-78.
3. Веселовский Б. История земства : [в 4 т.]. – СПб, 1909-1911. Т.2. – 1909. – 703 с.
4. Абрамов В. Земский бюджет / В. Абрамов // Банковские услуги. – 1996. – №3-4. – С. 30-33.
5. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917): дис. на здобуття наук ступеня канд. економ. наук : 08.01.04 / Краснікова Оксана Миколаївна. – Полтава, 1999. – 205 с.
6. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Приложение к журналу «Хуторянин». – Полтава, 1901. – Вып. 1. – 55 с.
7. Земский обзор. Издание Полтавского губернского земства. – 1883. – 19 августа. – №7.
8. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899, 1900, 1901 годы). / [сост. под ред. Бирюковича В. В.]. (Выпуск пятый) – СПб. : Типография Товарищества «Общественная польза», 1902. – 612 с.
9. Хуторянин. – 1898. – 22 августа. – №34.
10. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству (1865-1895) [в 3 т.] / [сост. Сазонов Г. П.] – СПб: Издание Департамента земледелия, 1896. Т.1. – 1896. – 487 с.
11. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1907 и 1908 годы). / [сост. под ред. Морачевского В. В.]. (Выпуск 10-й) – СПб. : Типография В. Ф. Киршбаума, 1909. – VII+СХVII+520 с.+69 с.
12. Гаршин А. Экономические мероприятия уездных земств Черниговской губернии в 1907 году / А. Гаршин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – №4. – С. 98–155.
13. Харьковский календарь на 1913 год. Издание Харьковского губернского статистического комитета – X., 1912. – 158 с.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 309. (Змиєвська земська управа) – оп. 1. – спр. 23 (Переписка о приобретении землевладельцами через прокатные пункты сельскохозяйственного инвентаря) – 250 арк.
15. Земский сборник Черниговской губернии. – 1913. – [вып.1] (Земское собрание очередной сессии). – С. 84–127.
16. Гавстевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ за 1913 год / П. Гавстевич // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – [вып.2] – 151 с.
17. Отчёт Полтавской уездной управы за 1913 год. – Полтава: Типография Д. П. Подземского, 1914. Ч. III. – 1914. – 214 с.
18. Ніжинський відділ Чернігівського обласного архіву Ф.342 – оп. 1. – спр. 917 (О виставке в г. Нежине коней и годовалых жеребцов) – Арк. 2.
19. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1909 год). / [сост. под ред. Морачевского В. В.]. (Выпуск 11-й) – СПб. : Типография В. Ф. Киршбаума, 1911. – СХХII+652 с.
20. Хлібороб. – 1907. – №7.

References.

1. Mazlah, S. (1916), “Estimates of Poltava province zemstvo on economic and agricultural activities”, *Poltavskie agronomicheskie izvestija*, vol. 2, pp.21-30.
2. Padalka, L. (1901) “Main economic activities of Poltava zemstvo in 1898-1899 due to the economic activities of all time” *Statisticheskij ezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva*, Year 5, pp. 11–78.
3. Veselovskij, B. (1909), *Istoriya zemstva* [History of zemstvo]: [in 4 volumes] – St. Petersburg, Vol. 2, 703 p.
4. Abramov, V. (1996) “Zemstvo budget”, *Bankovskie uslugi* . vol. 3-4, pp.30-33.
5. Krasnikova O. M. (1999) “Finance and credit in the agriculture of the Left-bank Ukraine of free enterprise period (1861–1917)” , Abstract of Ph.D. dissertation, Economic history, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine/
6. *Ekonomicheskaja i sel'skhozajstvennaja dejatel'nost' Poltavskogo zemstva*. [Poltava zemstvo's economic and agricultural activities]. Supplement to the journal "Khutorianin". – Poltava, 1901. – Issue № 1. – 55 p.
7. *Zemskij obzor*. [Zemstvo's review], Edition of Poltava province zemstvo. – 1883. – August 19. – № 7.
8. *Spravocnyje svedenija o dejatel'nosti zemstv po sel'skomu hozjajstvu (po dannym na 1899, 1900, 1901 gody)*, [Reference information about zemstvos agricultural activities (according to the 1899, 1900, 1901 years)]. / [sost. pod red. Birjukovicha V. V.]. Issue № 5 – SPb., 1902. – 612 p.
9. *Khutorianin* (1898). – August 22. – №34.
10. *Obzor dejatel'nosti zemstv po sel'skomu hozjajstvu (1865-1895)* [Overview of Zemstvos Agriculture (1865–1895)] (1896) / [in 3 volumes] / [comp. Sazonov G. P.] – St. Petersburg, Vol. 1., 487 p.
11. *Spravocnyje svedenija o dejatel'nosti zemstv po sel'skomu hozjajstvu (po dannym na 1907 i 1908 gody)*, (1909) [Reference information about zemstvos' agricultural activities (according to the 1907 and 1908 years)] / [comp. ed. Morachevsky V.V.]. (10th Edition), St. Petersburg. VII + CXVII +520 p. +69 p.
12. Garshin, A. (1909) “Economic measures of Chernigov province county zemstvos in 1907”, *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii* vol. 4, pp.98-155
13. *Har'kovskij kalendar' na 1913 god*, (1912), [Kharkov calendar for the year of 1913], Edition of Kharkov Regional Statistical Committee, 158 p.
14. *Derzhavnyj arhiv Kharkivs'koj oblasti (DAH)*, F. 309. (Zmievs'kaja zemskaja uprava),op. 1., spr. 23 [Correspondence on landowners' acquiring agricultural implements through Rentals], 250 sheets.
15. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*, (1913). – [issue 1] (Zemstvo's Assembly regular session). – P. 84–127.
16. Gavstevich, P. (1915), “Overview of agricultural societies activities of the year of 1913”, *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*, [issue 2], 151 p.
17. Otchjot Poltavskoj uездной управы за 1913 god, (1914) [Report of Poltava county board of the year of 1913], Part III., 214 p.

18. *Nizhins'kij viddil Chernigivs'kogo oblasnogo arhivu*, F.342, op. 1.,spr. 917 (About an exhibition of horses and yearling stallions in the city of Nizhyn) – sheets 2.
19. *Spravochnye svedenija o dejatel'nosti zemstv po sel'skomu hozjajstvu (po dannym na 1909 god)*. (1911) [Reference for zemstvoes activities on agriculture (as of 1909), [comp. ed. Morachevsky V.V.] (11th Edition) – St. Petersburg, СХХІІ +652 p.
20. Hliborob, (1907), №7.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2014 р.

ТОВ "ДКС Центр"